

Kristine Iara (1974) klasszika-archeológiát, klasszika-filológiát és ókori történelmet tanult a Kölni Egyetemen (Universität zu Köln), ahol 2007-ben szerzett doktori fokozatot. Jelenleg a késő antik Róma pogány kultushelyeivel kapcsolatban végez kutatásokat a Német Régészeti Intézet és a Ludwig Maximilians-Universität München kutatási programjának keretében.

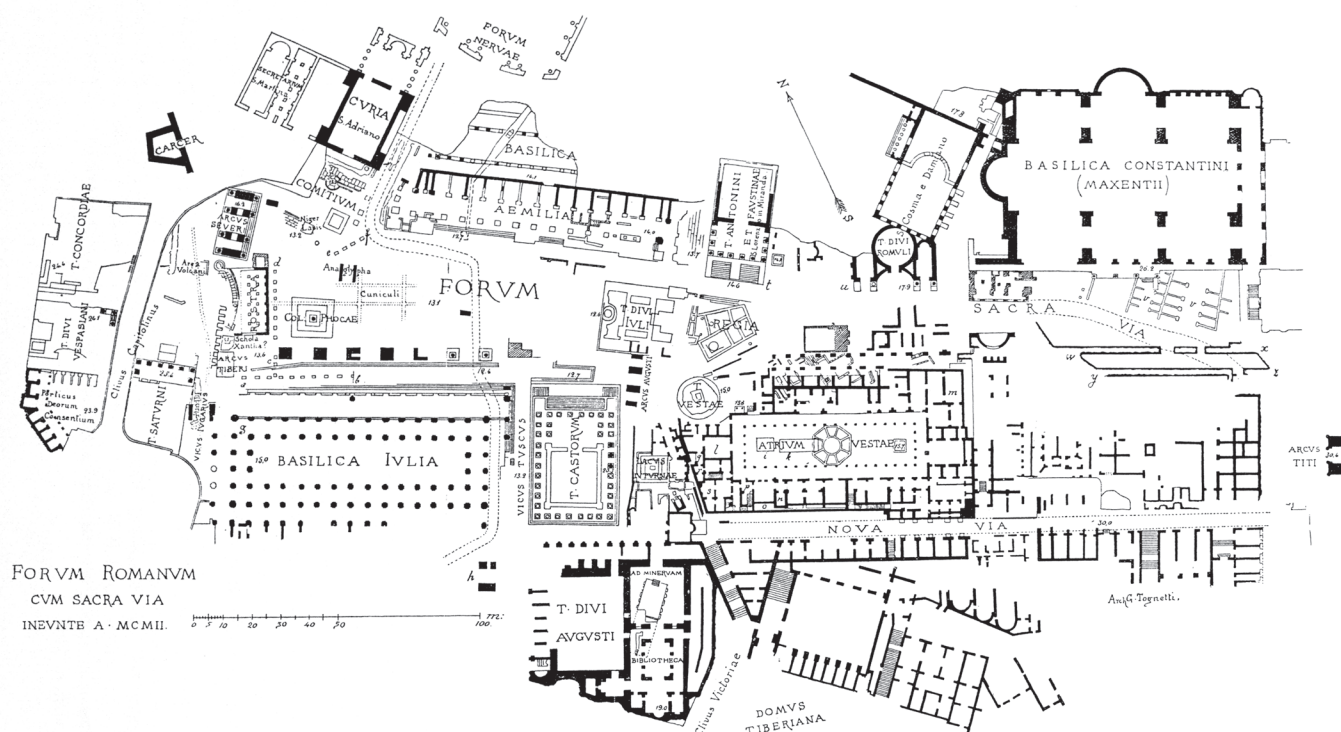
Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Pogány kultushelyek a késő antik Rómában (2011/4).

Makacs szentség

Túlélő pogány szakralitás a késő antik Forum Romanumon

Kristine Iara

A kutatás rengeteg szempontból vizsgálta már a Forum Romanumot (1–2. kép). Egyesek politikai, adminisztrációs és reprezentációs szerepét elemezték a város és a birodalom életében, más tanulmányok építészeti arculatának változásait vizsgálták, amely mindig az éppen hatalmon lévő uralkodó szükségéhez, igényeihez, kívánalmaihoz és követeléseivel igazodott. Megint mások a városépítészeti aspektusával foglalkoztak, a Forum pozíciójával és funkciójával Róma városának szerkezetén belül, különösen a császárforumok fokozatos kiépülését követő időszakot tekintve.¹ Ami a késő antik kort illeti, a kutatás elsősorban a Forum egykori kiemelkedően fontos, majd egyre hanyatló szerepére koncentrált a városon belül, amely egyúttal Róma egyre csökkenő szerepét is tükrözte a birodalom életében. Azonban a Forum Romanumot összefüggő szakrális térként eddig senki sem vizsgálta meg tüzetesebben. Pedig úgy tűnik, hogy itt a pogány szakralitás sokkal hosszabb ideig fennmaradt, mint a város egyéb területein. Néhány tanulmány ugyan említést tesz erről, de magyarázatképpen általában a nagyszabású építkezéseket hozzák fel. A kö-

1. kép. A Forum Romanum alaprajza egy 1902-es felmérés alapján (Bauer 1996, Abb. 1 nyomán)

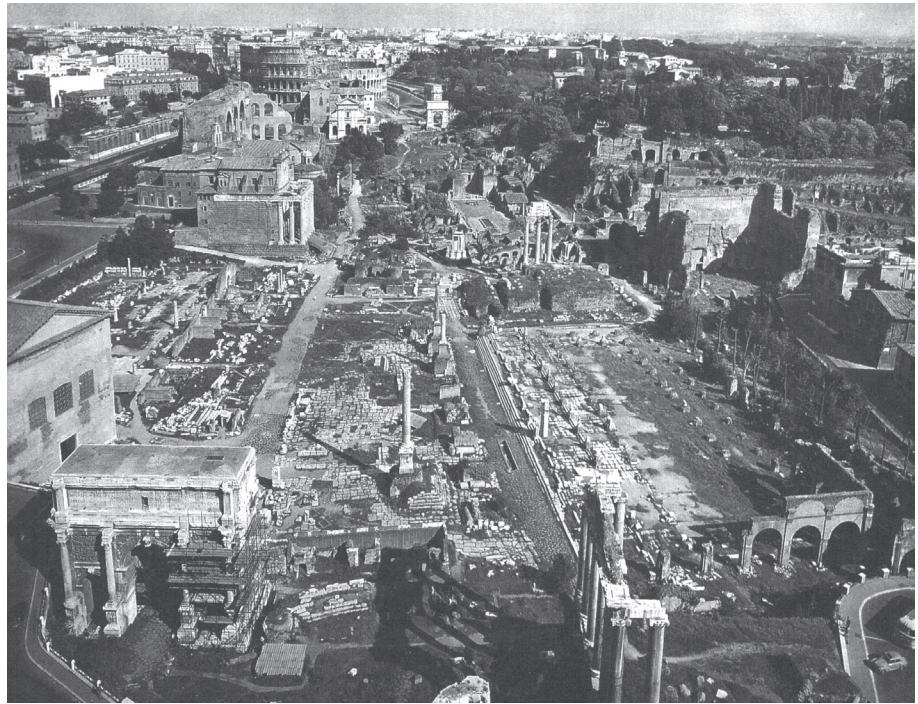
vetkezőkben látni fogjuk, hogy nem ez az igazi oka a jelenségnek, más mechanizmusok működtek közre, amelyeket a következőkben „makacs szentségnek” nevezek. A „szentség” vagy „szakralitás” szót a lehető legtágabb értelemben használom, tudatában annak, hogy egy tág, nehezen körvonalazható fogalomról van szó. A kérdést öt példán keresztül mutatom be, amelyeket a kutatás eddig különféle képpen értelmezett.

I. A régészeti, epigráfiai és irodalmi emlékek

A 283-284-es nagy tűzvész² utáni tetrarchia-kori építkezések jelentősen meghatározták a Forum Romanum képét a következő évszázadokban, mivel ezek az építkezések megváltoztatták a Forum terének fő tengelyét és általános elrendezését. Néhány épületet régi formájában építettek újjá a tűzvész után, a Forum terének konceptuális arculata viszont alapvető változáson ment keresztül. A teret ugyanis bekerítették, és megváltozott az irányítása: a *rostrum*okat a két rövidebb oldalon öt-öt díszoszloppal látták el, ezt a két oszlopsort pedig egy harmadik, hét oszlopból álló sorral kötötték össze a tér déli oldalán álló Basilica Iulia homlokzata előtt (3. kép).

Ezen munkálatok során a Forum új arculatot kapott, körülkerített térré vált. Építészeti súlypontja is átkerült a hosszúkás tengelyről a keresztirányúra. Ez egyúttal kihatott az innen induló és keresztülhaladó vizuális tengelyekre, valamint a Forumon és környékén haladó összekötő utakra és megközelítési lehetőségekre is.³

A Forum Romanum mindig is egységes területnek számított mind topográfiai, mind funkcionális értelemben, szerepe pedig végig megmaradt köztérnek. Az építészeti elrendezésében, a konceptuális arculatában, valamint a környezetében való elhelyezésében véghezvitt változtatások ellenére a tér mindvégig megmaradt városközpontnak és közterületnek még a késő antik korban is. A konkrét gyakorlati funkciói mellett – az adminisztrációs, törvénykezési, kultikus és politikai történések, azaz a városi és a közélet egymástól elválaszthatatlanul összefonódó elemeinek színhelyeként – a Forumnak különösen kiemelkedő szerepe volt színhelyként és még inkább műemlékként, amely a közös történelmet, a kollektív emlékezetet jelképezte és közös identitást hozott létre. Éppen ezért páratlanul gazdag volt olyan épületekben és műemlékekben, amelyek egy vagy több célt szolgáltak ezek közül. Ezek hozták létre, állandósították és tartották fenn azokat a tartalma-

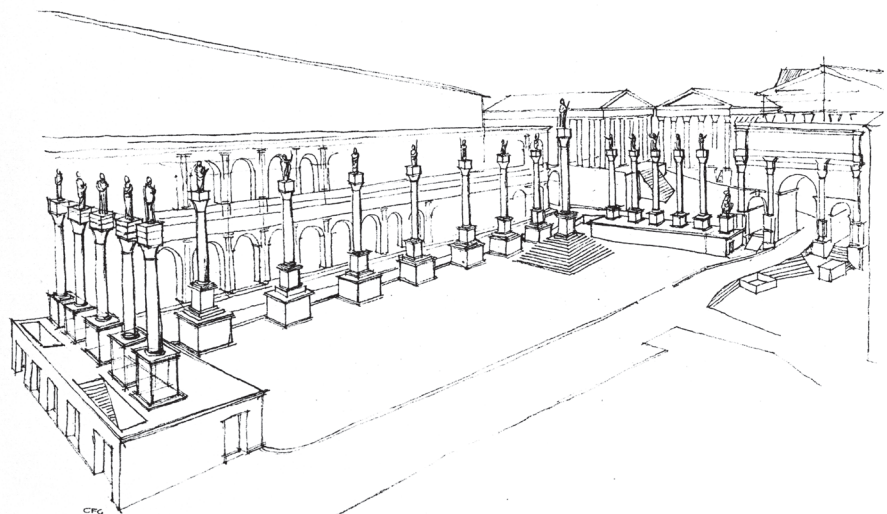

2. kép. A Forum Romanum nyugati irányból (Bauer 1996, Taf. 1. 1 nyomán)

kat és jelentéseket, amelyek alapvető fontosságúak voltak a kollektív emlékezet és a közös identitás számára, amelyek egyaránt vonatkoztak a Forumra és Rómára, a múltban éppúgy, ahogy az adott jelenben.⁴

A késő antik korban a Forum Romanum a reprezentáció sokrétű történetére tekinthetett vissza. Általános jellegét egyrészt állandó (így az épületek vagy műemlékek), másrészt rövid életű elemek (például események, ünnepek, ceremóniák) formálták. Ezek az efemer politikai, ünnepi vagy vallási események⁵ is folyamatosan alakították a Forumot, hiszen legtöbbjük évszázadokon keresztül és rendszeresen megrendezésre került, ezen kívül nagyobb embertömeg jelenlétével járt.

A Forum ezeknek az eseményeknek a helyszíne, ugyanakkor szerves része is volt, a reprezentáció és a látvány színhelye,

3. kép. A Forum Romanum a késő antik korban (LTUR II. fig. 159 nyomán)

4. kép. A Forum Romanum nyugatról nézve: előtérben Divus Vespasianus templomának oszlopai, tőle jobbra a Saturnus-templom maradványa (Entz Géza felvétele)

az akcióé, az észlelésé és az interakcióé. Ezeket az eseményeket az esetek többségében pazar kivitelben rendezték meg, és nagy anyagi ráfordítással bonyolították le. A Forum Romanum mint Róma köztere *par excellence* egyedülálló helyszínnek számított az Urbson belüli többi lehetséges helyszínhez képest. Ez volt a legjelentősebb színpad, ezért a rendezvények megszervezésének elengedhetetlen és alapvetően fontos eleme volt.

A Forum Romanum többfunkciós közterület volt, a legnagyobb fokú szakralitással. Nem csak a városképben volt kiemelkedő és egyedülálló szerepe, hanem (és ez még fontosabb) a rómaiak önmagukról alkotott képében is, hiszen olyan értékeket testesített meg, mint a hagyományok, az évezredek közös történelem, a római mivolt fontossága. Éppen ezért a késő antik korban is megőrizte az identitást képző és reprezentáló tér szerepét, legalábbis az elit számára, függetlenül az egyes személyek vallási hovatartozásától.

A következőkben a Forum északnyugati oldalán álló néhány épületről lesz szó (4. kép). A tér ezen oldalát négy szakrális jellegű épület határozta meg, amelyek egymás közvetlen szomszédságában álltak, önálló szakrális teret alkotva. Egyrészt állt a Concordia-templom, Divus Vespasianus temploma, a Porticus deorum consentium, amelyek így egy sorban valamiféle szakrális homlokzatot hoztak létre a Capitolium lábánál. Az általuk alkotott vonalra merőlegesen, észak felé irányítva állt a negyedik épület, a Saturnus-templom.⁶ Legutolsó példaként pedig Ianus Geminus *sacelluma* következik.

Első példa: Concordia-templom

A Concordia-templom⁷ a Forum északnyugati sarkában található, a Capitolium lejtőjénél, a Comitiumtól és a Curiától nyugatra. A köztársaságkor közepe táján alapvetően nem vallási

okokból építették, hanem elsősorban a hatalmi erők újbóli kiegyensúlyozására, illetve ennek kinyilatkoztatásaként, amely a templom monumentális építészeti stílusban is kifejeződik. A vallási és politikai érdekek összefonódása ezen épület esetében különösen nyilvánvaló, ahogy a templom politikai jelentősége is. Erős politikai jellegének köszönhetően különböző ilyen jellegű funkciók is társultak hozzá.⁸ Ennek ellenére a régészeti anyagban a kultikus tevékenység is tetten érhető: kis- és nagyméretű fogadalmi ajándékok tanúskodnak az egyéni érdekekről és a császár üdvéért tett áldozatokról, tehát mind a vallásosságról, mind pedig a császár iránti lojalitásról.⁹

Az épületből csak kevés maradt meg *in situ*, ma már csak a templom alapozása látható (5. kép). A felmenő falakból és az épületből lényegében semmi nem maradt meg, csupán néhány gazdagon díszített építészeti elem.¹⁰ Mind az épületmaradványok, mind az építészeti

elemek a korai császárkorból valók. A késő antik korra tehető építészeti részletek nincsenek.

Anonymus Einsidlensis 9. századi leírásában a templom architrávján elhelyezett felirat így hangzik:¹¹

*S(enatus) P(opulus) Q(ue) R(omanus)
aedem Concordiae vetustate collapsam
in meliorem faciem opere et cultu splendidiore restituit*

„A senatus és a római nép a régisége folytán összeomlott Concordia templomát szebb arculatúvá tette, építkezéssel és ragyogóbb ékességgel megújította”

A kutatás a feliratot gyakran a templom késő antik korban történt újjáépítésének bizonyítékaként értelmezi azzal érvelve, hogy a *vetustate collapsus* kifejezés erre a korszakra jellemző.¹² A Concordia-templomot emiatt sokan a késő antik Róma pogány motivációjú tevékenységei között az egyik nagy építészeti teljesítménynek tartják. Ez az érvelés azonban nem nyugszik szilárd alapokon. A *vetustate collapsus* formulát és azokat a hasonló szókapcsolatokat, amelyekről úgy tartják, hogy a késő antik korra jellemzőek, már korábban¹³ is használták, ezért nem bizonyítják a késői keltezését.

Akkor milyen információk állnak a rendelkezésünkre a templomról a késő antik kortól? Egyrészt nem sok. Ugyanis semmiféle adat nincs a Concordia-templom ebben az időszakban kivitelezett újjáépítésére vagy felújítására nézve. Ha elszakadunk a felirat késő ókori kényeszerű keltezésétől, akkor ezzel ki kell húznunk a késő antik templomfelújítások listájának egyik tételét is. Ugyanakkor nem kell foglalkozni azzal a dilemmával sem, hogy egyrészt van egy késő antik feliratunk, amely felújítást említ, másrészt ennek nyoma sincs a régészeti anyagban.¹⁴ Másfelől viszont a Concordia-templom szerepel a 4. századi városkatalógusokban. Az a

tény, hogy Anonymus Einsidlensis még el tudta olvasni a feliratot, azt jelenti, hogy a templom az ő idejében még viszonylag jó állapotban volt.¹⁵ Azaz a Concordia-templom feltehetőleg a késő antik korban is jól láthatóan uralta a Forum északnyugati peremét, méghozzá ugyanabban a formában, ahogy a császárkorban is.

*Második példa:
Divus Vespasianus temploma*

A Concordia-templom mellett álló Divus Vespasianus-templom elsősorban politikai jellegű épület. Ez egyértelműen kiderül a feliratából, abból, hogy milyen céllal épült az épület, valamint az építetők, Titus és Domitianus szándékából.¹⁶ Ezt a jelleget még inkább hangsúlyozta az összeköttetés e templom és Divus Iulius és Divus Vespasianus templomai az egyetlen *divus*-templomok magán a Forumon.¹⁷ A császárkorban közvetlen vizuális tengely kötötte őket össze. Miután a Forum rövid oldalain felállították a díszoszlop-sorokat, ezt a tengelyt megbontotta, megtörte és megsokszorozta a számos oszlop és oszlopköz. Az épületek uralkodói szférához való tartozását az oszlopon felállított császárszobrok tovább erősítették.

Az épület erős politikai jellege és az általa közvetített üzenet ellenére funkciója szerint kétségtelenül templom. Bár nem sok ismeretünk van az említett *divusok* kultuszának gyakorlatáról, tudunk a *flamenek* és *sodalisok* újonnan alapított *collegiumá*ról, amelyet a kultusz ápolására hoztak létre.¹⁸ Az épület egyértelműen szakrális funkcióját a cellában lévő, a kultuszszobor számára felállított bázis jelenléte is megerősíti.¹⁹

Divus Vespasianus temploma korinthusi rendű hexastylus templom. Ma a pronaos három oszlopa látható belőle a párkánnyal, valamint a cella falainak némi maradványa és a kultuszszobor bázisának részletei (6. kép). Az architrávon lévő felirat²⁰ Septimius Severus és Caracalla által kivitelezett felújításról tanúskodik. Egy esetleges késő antik korban történt további beavatkozásról nincs adat. A templomról nem írják, hogy tűz pusztította volna el, és semmilyen forrás nem említi, hogy felújították volna a késő antik korban.²¹

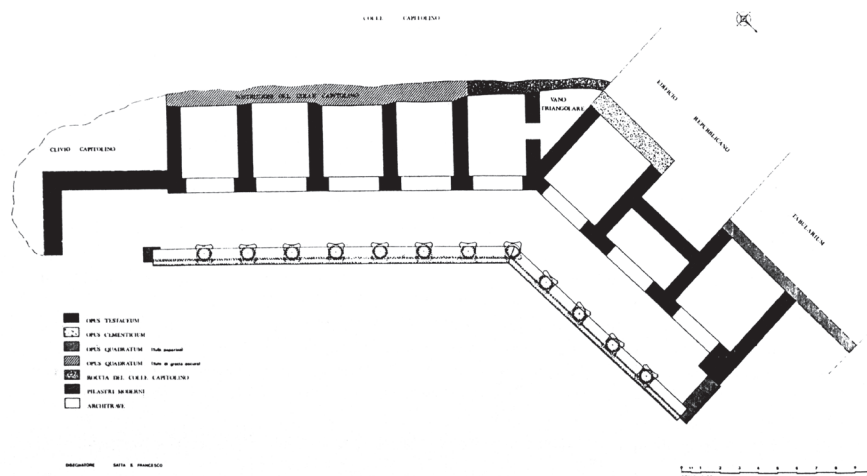
A templom szerepel a városkatalógusokban és más késő antik források is említik. Ebből, valamint abból a tényből, hogy Anonymus Einsidlensis egyértelműen el tudta olvasni a feliratot teljes hosszában, arra következtethetünk, hogy az ő korában a templom még jó állapotban volt. Még ha bizonyos is, hogy legkésőbb a 4. század végétől nem használták többé kultikus célokra, fontos tartozéka volt a Forum szakrális látképének. Jellegzetes, korinthusi rendű, „klasszikus” római szabvány-templomként való megjelenésén túl szakrális kisugárzását vizuálisan még tovább erősítették az oldalsó frízek szobordíszei. A reliefen ábrázolt kultikus eszközök²² az igazi, a kultuszgyakorlásban elengedhetetlen kellékek helyettesítőiként hatottak.

5. kép. A Concordia-templom maradványai (Freyberger 2009, Abb. 21 nyomán)

6. kép. Divus Vespasianus templomának maradványai (Freyberger 2009, Abb. 62 nyomán)

7. kép. A Porticus deorum consentium alaprajza (Bauer 1996, Abb. 7 nyomán)

Kőbe vésve az örökkévalóságnak azonban folyamatosan és mindig jelen voltak, nem pedig csak a kultusz efemer gyakorlása közben.

Harmadik példa: Porticus deorum consentium

Divus Vespasianus temploma mellett, a Forum nyugati keskeny oldalát keretező, három épület által alkotott homlokzat külső szélén ma is látszanak a Porticus deorum consentium maradványai. A mai kép az 1850-es években véghezvitt restaurálás eredménye.²³ Az épület két porticusból áll, amelyek egymással tompaszöget alkotva helyezkednek el (7–8. kép). A porticusok mögött és egy alsóbb szinten nyolc, illetve hét helyiség helyezkedett el.

A Porticus deorum más jellegű problémákat vet fel, mint az eddig tárgyalt két épület. Először is lássuk a feliratot az architrávon:²⁴

[Deorum C]onsentium sacrosancta simulacra cum omni
lo[ci totius adornatio]ne cultu in [formam antiquam
restituto
V]ettius Praetextatus v(ir) c(larissimus) praefectus u[r]bi
[reposuit]
curante Longeio [... v(iro) c(larissimo) c]onsulari

„Az egyetértő istenek (*Di Consentes*) legszentebb képmásait az egész terület teljes díszítésével, valamint a kultuszt a régi formájában helyreállította Vettius Praetextatus városparancsnok (*praefectus urbi*) és *vir clarissimus* .... Longeius *vir clarissimus* és egykori *consul* gondoskodásával”

A felirat egyértelmű utalásokat nyújt a pontos keltezéshez. De pontosan minek is a keltezéséhez? Vettius Agorius Praetextatus, a feliraton említett munkák kivitelezésért felelős személy *praefectus urbi* volt 367-ben. Longeius feltehetően vagy a *curator statuarum*, vagy a *curator operum publicorum* tisztségét viselte.²⁵ A kutatás a felirat által említett munkát általában a késő antik kor egyik fontos újjáépítésének bizonyítékaként

kezelt. Az épület helyreállítását vagy a hagyományos vallás fenntartásáért küzdő pogányság utolsó napjainak kontextusában, vagy pedig a múlt dicsőségének és a saját hanyatló tekintélyének a megőrzésére törekedő szenatori arisztokrácia erőfeszítéseinek példájaként értelmezte, biztosra véve, hogy Praetextatus munkája a Porticus újjáépítésében állt.

Ez viszont nem feltétlenül volt így. A felirat nem említi egyértelműen az épület helyreállítását.²⁶ A szövegből csupán arra következtethetünk, hogy a *praefectus urbi* elvégzett egy munkát, amely a *sacrosancta simulacra*val állt összefüggésben, valamint helyreállította a kultuszt. Ezt támasztja alá a régészeti anyag is, amelyben nincs késő

antik lelet. A figurális oszlopfők leginkább a flaviusi vagy a traianusi időszakból valók, ahogy az *opus latericium* téglafalak is.²⁷ Ha tehát Praetextatus helyreállította az épületet, akkor azt a meglévő építészeti elemek felhasználásával tette, azaz az épület a felújítás után is hasonlóképpen nézett ki, mint korábban. Az én értelmezésemben azonban Praetextatus egyáltalán nem állított helyre semmit az épület szerkezetében.

Az épülettel kapcsolatos második probléma a Porticusnak a kanonikustól jelentősen eltérő elrendezésében, valamint ebből adódóan funkciójának nem egyértelmű meghatározhatóságában rejlik. Az biztos, hogy hagyományos értelemben vett templomnak nem tekinthető.²⁸ Ezen kívül, függetlenül attól, hogy a *dei consentes* feltételezett tizenkét szobra a felső szint nyolc helyiségében vagy a tizenegy oszlopközben volt-e elhelyezve, mindenképpen gondot jelent az elrendezés, hiszen az istenek száma tizenkettő, ezzel szemben az épületben hét vagy nyolc helyiség van, illetve tizenegy oszlopköz. És végül az utolsó probléma: az épületet nemcsak hogy sietősen építették újjá a 19. században, hanem emellett sok eleme egyszerűen elveszett.²⁹ Ezen nyilvánvaló bizonytalanságok ellenére az épület azonosítását csak ritkán kérdőjelezte meg a kutatás. Általában *aedeként* vagy *templomként* írnak róla. Azonban minden arra utal, hogy a Porticus deorum nem volt sem templom, sem pedig elsősorban kultikus funkciójú épület. Valójában irodaként szolgált.³⁰ Mint minden ilyen jellegű épülethez, ehhez is tartozott egy *sacellum* – a nyolc helyiség legkisebbike –, amelyben az istenszobrok álltak.³¹ Ezeket kelesztül nyerte el saját, rá jellemző szakralitását, ahogy ez az ilyen és ehhez hasonló épületeknél szokásos.

Áttérve a harmadik pontra, és ezzel visszatérve a késő antik korra, a felíratra és a Praetextatus által kivitelezett felételezett újjáépítésre: ezt az építkezést gyakran Praetextatus vallási indíttatású akciójaként, valamint a hagyományos kultuszok iránti elkötelezettségének bizonyítékaként értelmezik. De valóban így van-e ez?

Ha megnézzük a felíratot, akkor az ott említett tettet valóban lehet Praetextatus vallási indíttatású tevékenységként értelmezni, hiszen a helyreállítás tárgyai a vallási szféra köréhez tartozó *sacrosancta simulacra* voltak.³² Praetextatus azonban ezeket a munkákat *praefectus urbi*ként végeztette el,

kollégája, Longeius felügyelete alatt. Az elvégzett tevékenység – akármilyen legyen is az – ezért csak arról tanúskodik, hogy Praetextatus lelkiismeretesen látta el a feladatait szekuláris hivatalában, és nem mond semmit a vallásosságáról. Praetextatus *praefectus urbiként* középületek karbantartásért volt felelős, függetlenül attól, hogy ezek milyen jellegűek voltak, szakrálisak vagy nem szakrálisak, és a szakrális jellegűeknél is mindegy volt, hogy pogány vagy keresztény kultusz-épületekről volt-e szó.³³

Ennek megfelelően a felirat nem feltétlenül jelent bizonyítékot sem a vallási elkötelezettségre, sem a hithű pogányság nyilvános megvallására. Egész egyszerűen adminisztrációs dokumentumról van szó. Ilyen szemszögből a felirat tekintélyről, hatalomról és méltóságról szól, hiszen egy *vir clarissimust* és *praefectus urbis* említ.³⁴

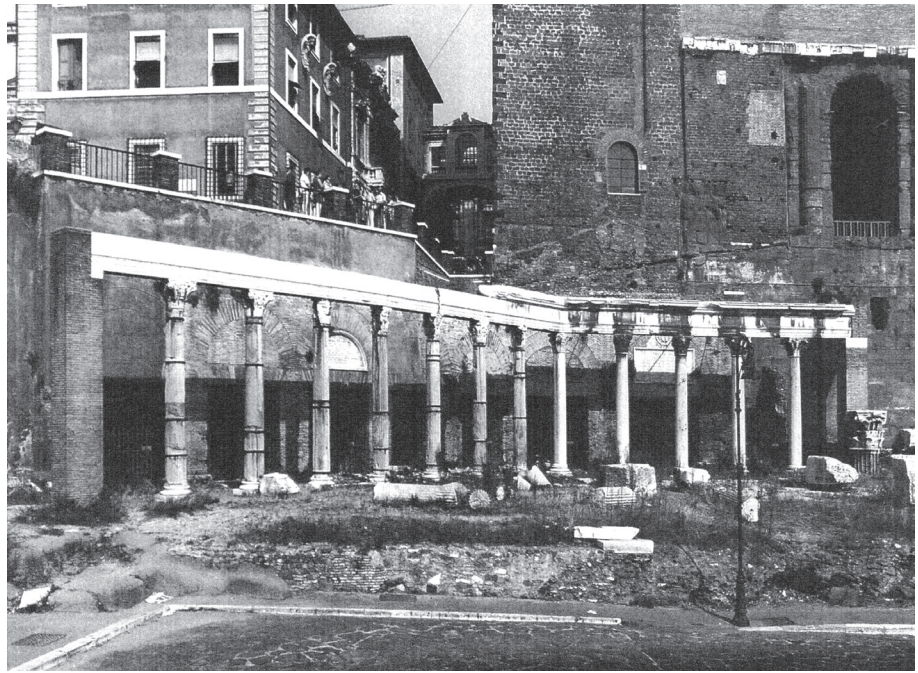
A Porticus deorum consentium ezért nem járul hozzá a késő antik Forum Romanum szakralitásához sem megjelenésében – hiszen nem volt templom, nem lehetett egyértelműen és azonnal templomként felismerni –, sem költséges építészeti felújításával, sem pedig bármilyen más építészeti elemmel, amely a járókelőknek azonnal a szemébe ötlött volna.

Ami az észlelhetőséget illeti: bár nem tudjuk, Praetextatus milyen munkát vitt véghez az istenszobrokon, azok a járókelők számára nem voltak láthatóak új pompájukban, mivel ezek a szobrok a fentebb említett *sacellum*-ban álltak, az otthonukban, ahol a nekik bemutatott áldozatokat is fogadták. Ettől függetlenül nem kétséges, hogy a rómaiak tudtak a létezésükről.

Összességében tehát a Porticus szubtilis, nem monumentális, de korántsem kevésbé jelentős módon járult hozzá a Forum szakralitásához: a *sacellum* létezésével, a benne lakó istenekkel és azzal, hogy létük jelen volt az emberek kollektív tudatában. Ezt külön is és jól látható módon hangsúlyozta az épület felirata, amely az egész architráv szélességén végighúzódvá hirdette a szakralitást, nagy, piros betűkkel örök emléket állítva az isteneknek és Praetextatusnak.

Negyedik példa: Saturnus-templom

A Forum nyugati, keskeny oldalának utolsó épülete a Saturnus-templom, ez zárja le az eddig tárgyalt épületek által körbezárt teret, ugyanis ezeknek a homlokzatára merőlegesen áll. Saturnus isten kultusza az egyik legrégebbi a Forumon, sőt valószínűleg Róma városának egyik legősibb kultuszáról van szó. Ugyanakkor a templom ma látható állapotában az egyik legkésőbb helyreállított kultuszépület a Forum területén. A kultuszt az archaikus kortól kezdve a késő antik korig töretlen odaadással folyamatosan ápolták. A *Saturnalia* ünnepét a 354-es Philokalos-féle naptár is említi. A templomhoz tartozó járu-

8. kép. A Porticus deorum consentium maradványai (Bauer 1996, Taf. 6. 2. nyomán)

lékos funkciók, többek közt az *aerarium Saturni*, különleges jelentőséggel bírtak.³⁵

A templomot az archaikus korban építették. Régészetiileg, irodalmilag és epigráfiaileg két helyreállítás vagy átépítés igazolható. A templom mai állapotában egy harmadik, nagyméretű újjáépítés eredménye, amelyet a késő antik korban valósítottak meg. Ez is hexastylos templom, íon oszloprenddel. Míg a podium a korábbi épületből való, a megmaradt struktúra, beleértve a hat elülső oszlopot és a két szélsőt, valamint a párkányzat és a tympanon mind az utolsó helyreállításból származnak. Ezt a helyreállítást mind a felirat, mind a régészeti anyag igazolja. A felirat (9. kép) csupán ennyit említ:³⁶

*Senatus populusque Romanus
incendio consumptum restituit*

„A senatus és a római nép a tűz által megsemmisült templomot felújította”

Ez alapján pontos keltezés nem lehetséges. A 354-es kronográfia nem említi a 283-as tűzvészben elpusztult épületek között, így nem tudni, melyik katasztrófának esett áldozatul. Ennek ellenére az épületet lehet keltezni: az íon oszlopfők és a tympanon téglái nyújtják hozzá a támpontot. Az oszlopfők stilisztikai alapon a 4. század második felére tehetőek. A tympanon *opus latericium* téglafalának elemzése hasonló, de valamivel tágabb keltezési időszakot eredményez. A rengeteg *spolium* felhasználása, amely a késő antik korra általánosan jellemző volt, szintén alátámasztja ezt a keltezést. Mindezen tényeket figyelembe véve a templom nagy biztonsággal a 4. század második felére datálható.³⁷ Tovább szűkíteni ezt az időintervallumot – bár a kutatás többször megpróbálta³⁸ – nem lehet. Ami az irodalmi forrásokat illeti, a templom szerepel a városkatalógusokban. Macrobius saját korából visszatekintve ír a Saturnus tiszteleté-

9. kép. A Saturnus-templom építési feliratának részlete
(Pensabene 1984, fig. 63 nyomán)

re rendezett ünnepről, a *Saturnaliá*ról. Más említés nem létezik sem a késő antik, sem a középkori forrásokban. Valamikor a középkor folyamán a templom cellájába építették be a S. Salvatore de statera-templomot.

A következő adatok állnak tehát a rendelkezésünkre: a Saturnus-templomot a 4. század második felében közpénzen építették újjá, nyilvánvalóan a senatus többségének³⁹ beleegyezésével. Az újjáépítés okait nem ismerjük, a kutatás különféle magyarázatokat adott rá. A korábbi irodalomban az újjáépítés a „pogány reneszánsz” vagy a „pogány ellenállás” egyik utolsó nagy akciójaként szerepelt a 4. század végén. Ezt a nézetet erősítette az a tény, hogy a *Saturnalia* ünnepét még ebben az időszakban is megülték. Ezen kívül a *Saturnaliát*, mivel Macrobius is ír róla, a töretlen érdeklődés bizonyítékaként, sőt a Saturnus és kultusza iránti egyre növekvő érdeklődés jeleként értelmezték. Ez a megközelítés azonban hibásnak bizonyult, és szilárd alapok hiányában az érvelés összeomlott: nem létezett ugyanis pogány reneszánsz, sem pogány ellenállás, Macrobius pedig az 5. századból visszatekintve írta művét.⁴⁰

A fentivel ellentétes vélemény szerint a templom újjáépítésének háttérében semmiféle vallási érdek nem állt. Az építkezés oka az a kétségbeesett törekvés volt, hogy, legalább a látszat szintjén, fenntartsák a Forum Romanum és a múlt régi fényét, valamint Róma nagyságát, amelyek a hatalomban, az építészeti monumentalitásban és a hagyományokban manifestálódtak. Róma hatalma és befolyása ebben az időszakban már hanyatlóban volt. A Saturnus-templom helyreállítása éppen ez ellen irányult, célja az volt, hogy fenntartsa a nagyságot és a dicsőséget az építészeti monumentalitás és az ezeréves tradíció segítségével. Bár ezek az aspektusok ennek a templomnak és egyéb épületeknek a helyreállításában valóban szerepet játszottak, a kérdés megközelítése éppen annyira hibás, mint az előző érvelés, azaz a vallási buzgóság megnyilvánulásaként

való értelmezés. Ami az ilyen jellegű tevékenységeket, azaz a szakrális épületek újjáépítését illeti a 4. században, a kérdés egyik értelmezése sem teljesen kielégítő, de mindkettő tartalmaz rész-igazságokat. Először is, minden templom középület, és legalább Gratianus uralkodásának végéig eszerint is kezelték őket. Éppen ezért egy középület újjáépítése, függetlenül attól, hogy milyen célt szolgált, egyszerűen és megkérdőjelezhetetlenül az éppen erre vonatkozó hivatalban lévő személyek hatáskörébe tartozik. Másrészt viszont nem lehet tagadni a vallásos aspektust ezekben a tevékenységekben. Ha ezeket a felújításokat pusztán csak a hagyományok fenntartásaként értelmezzük, egyfajta antikvarianizmusként vagy éppen nosztalgiaiaként, akkor célt tévesztünk. Egy szakrális épület helyreállítása megkérdőjelezhetetlenül és magától értetődően Róma jólétét szolgálta, a lakókét, a biradalomét: szükség volt rá az istenekkel való jó viszony fenntartása érdekében, ahogy ez az elmúlt évszázadokban is

szokás volt anélkül, hogy ezt a kutatás különleges vallási buzgóságként értelmezte volna. Mivel a római világban a szekuláris és a szakrális elválaszthatatlanul összefonódott egymással, a dolgot nem lehet csak így vagy úgy értelmezni, azaz vagy a tiszta vallásosság, vagy pusztán a világi erőfeszítés megnyilvánulásaként kezelni. A 4. század végén azonban először kérdőjeleződött meg a szakrális és a profán szfera évszázadokon át magától értetődő elválaszthatatlansága.

Ötödik példa: *Ianus Geminus* szentélye

A Forum Romanumon számos kisebb szentély állt, de közülük csak igen kevés esetben rendelkezünk folyamatos híradásról egészen a késő antik korig. Ezen kisebb kultuszhelyek egyike kiváló példa a kérdésünk megvilágítására. *Ianus Geminus* szentélye⁴¹ a Forum Romanum egyik legrégebbi kultusza. *Sacellum*áról rengeteg irodalmi forrás szól, és számos ikonográfiai ábrázolása ismert pénzokról. Bár nincs olyan építészeti maradvány, amelyet biztosan ezzel a *sacellummal* lehetne azonosítani, az irodalmi és az ikonográfiai források jóvoltából képet tudunk alkotni arról, hogyan is nézhetett ki az épület. A szentély egyik legfontosabb és gyakran említett kultikus funkciója a hadviseléssel függött össze: békeidőben kapui zárva, háborúban nyitva voltak.

Az irodalmi források alapján a kultuszépület, ha nem is teljes biztonsággal, de nagy valószínűséggel a Basilica Aemilia délnyugati sarkánál lokalizálható. Néhány téglalapú maradványt ezen a helyen talán a szentély romjainak tekinthetünk. A maradványok⁴² kisméretű épülethez tartoztak, amely egybevág az irodalmi források leírásával, és a 4–5. századra keltezhetőek, amely alapján a *sacellum* építészeti átalakítását vagy esetleg újjáépítését feltételezhetjük a késő antik korban,

feltehetően vagy a 283-as tűzvész, vagy 410 után. Ezenkívül a késő antik Ianus Geminus szentélyéről és annak jó állapotáról tanúskodik Procopius⁴³ is, aki a gót háborúról szóló beszámolójában egyrészt leírja az épületet, másrészt pedig beszámol arról, hogy a különösen nagy veszély hatására miként gyűlt össze néhány római titokban a szentélynél, hogy – a régi hitet felidézve⁴⁴ – megpróbálják kinyitni annak ajtajait.

A kutatás általában kétféleképpen értelmezi ezt a jelenetet. Egyesek hisznek Procopius beszámolójának, és az eseményben az eltökélt pogányok utolsó harcosainak akcióját látják. Mások tagadják, hogy ennek a jelenetnek bármilyen vallási töltete lenne, és úgy értelmezik a leírást, hogy e tettekben a győzedelmes Rómáról alkotott kép él tovább, amelyet így igyekeztek fenntartani (vagy feléleszteni) olyan szimbolikus tettek által, amelyek szorosan összefüggtek Róma dicső múltjával.⁴⁵ Igazából azonban az egyik értelmezés sem közelíti meg helyesen a kérdést.

Nagyon valószínűtlen, hogy azok az emberek, akik Ianus szentélyénél összegyűltek, pogányok lettek volna, pontosabban Róma utolsó pogányai, akik azért gyűltek össze, hogy együtt hajtsák végre a pogány vallás egyik rituális aktusát. Mivel a 6. század közepén Róma kereszténnyé válásának folyamata már igen előrehaladott volt, azt lehet feltételezni, hogy kétségbeesett keresztényekről lehetett szó, akik a vészhelyzetben a pogány rituálék elemeihez nyúltak vissza.

Procopius nem tévedett nagyot, amikor a kérdéses eseményt vallási indíttatásúnak írja le. Ez a tett ugyanis babonaként értelmezhető. A babona viszont a vallásosság egyik formája. Az ilyen formában való továbbélés a szakralitás egyik leghatékonyabb, legmakacsabb mechanizmusa. Mindenesre itt egy speciális esetről van szó: a babona és a babonás viselkedés fontos jellemzői ugyanis az elmosódott határok. Ennek oka egyrészt az, hogy a babonát és a *superstiti*ót mind a pogányok, mind a keresztények alkalmazták, és ezért közös vallási formává vált, összekötő kapocs az egyes vallási hovatartozások között. Másrészt az, hogy valami *superstitio*, illetve babona-e, vagy sem, az attól függ, hogy ki viszi végbe. A mi esetünkben a tett azért válik azzá, mert keresztények viszik végbe: nézőpont kérdése.

Ebben az esetben a makacs szentség mechanizmusát látjuk működni. Először is nagy biztonsággal feltételezhetjük, hogy a tárgyalt időszakra a pogány vallásosságnak nem maradt nyoma. Ami megmaradt, az bizonyos elemekre, rítusokra való emlékezés volt, ahogy azokat évszázadokon keresztül gyakorolták. Az egykori közös vallási magatartás régi ismerete makacsul tovább élt a kollektív tudatban, és aktiválódott a közös vészhelyzet esetén.

II. Összegzés

A Forumon a császári kultusz három temploma állt, ezek közül kettő – Divus Iulius és Divus Vespasianus temploma – kiemelt helyen található, míg a harmadik, Antoninus Pius és Faustina temploma inkább a peremen helyezkedik el. A Forumon található többi templom vagy kultusz többségétől eltérően, amelyek hosszú történelemre tekinthetnek vissza, ezek *ex novo* alapításúak, és elsősorban reprezentációs, főleg politikai-dinasztikus jellegű épületek. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy

templomokról van szó – ez elsősorban formai megjelenésükben nyilvánul meg, de látható abban is, hogy az épületekben a kultuszgyakorlásra alkalmas berendezések is megtalálhatóak voltak, mint például a cellában a kultuszszobor felállítására szolgáló bázis. A császárkultuszon belüli tevékenységekről szóló források e templomok esetében már a császárkorban is ritkák, a késő antik korból viszont teljesen hiányoznak.

Ami az állami kultuszok templomait illeti, azaz a Saturnus-templomot, a Dioskurosok templomát, a Concordia- és a Vesta-templomot, ezek mindegyike hosszú történelemre tekinthetett vissza, és mindegyikük – kivéve a Concordia-templomot – már emberemlékezet óta nagy múltú kultikus helyen állt. Mindegyikük – a Concordia-templomot is beleértve – szorosan kapcsolódott Róma városának mítikus vagy tényleges történelméhez. És csaknem mindegyik – kivéve a Vesta-templomot – már a kezdetektől fogva rendelkezett a kultikus funkción túl egyéb politikai, adminisztrációs vagy gazdasági funkciókkal is, vagy pedig ezek az évszázadok során alakultak ki. Ezeknek a templomoknak a folyamatos karbantartását, használatát vagy egyszerűen csak a létezését egészen a késő antik korig különféle emlékek bizonyítják. A templomok karbantartása vagy ápolása mögött húzódo okok, azaz a vallásos vagy szekuláris érdekek meghatározásának vagy még inkább elkülönítésének problémája igazából csak látszólagos nehézség. Ezeket az okokat ugyanis egyáltalán nem lehet egymástól elkülöníteni, mivel egymástól elválaszthatatlanok. Hasonlóképpen az az érv, amelyet a kutatás gyakran emleget, miszerint egyes templomok esetleges „másodlagos” funkciói hozzájárulhattak az épület fennmaradásához a késő antik korban, miután „elsődleges”, azaz kultikus funkciójuk már megszűnt, hibás feltételezésen alapul. A templomoknak ugyanis nincs igazán „elsődleges” vagy „másodlagos” funkciójuk. Kultikus funkciójuk van, és még sok egyéb, legyen az politikai, adminisztrációs, archivációs vagy más, amelyeket „járulékos” funkciónak nevezhetjük. De ezek éppen olyan fontosak, mint a kultikus funkció, és lényegi részei a templom létezésének. Emellett egy templom építése többféle különböző okra vezethető vissza, amelyek közül a vallási indíték csak egy a sok közül, még ha látszólag a fő ok is.

A szakrális épületek iránti folyamatos figyelmet és a karbantartásukat igazoló régészeti emlékek a késő antik korban elég gyérek: biztos adatként csak a Saturnus-templom újjáépítése és Praetextatusnak a *Dei Consentis* szobraihoz kapcsolódó munkája hozható, amelyről a felirat szól. Az írott források közül a városkatalógusok és a 354-es Philokalos-féle naptár tartalmazznak további információkat, ehhez jönnek még az egyéb szórányos adatok a különféle írásokban, amelyek szintén fontos információkkal járulnak hozzá a kérdés vizsgálatához. Még ha bizonyos templomokba nem is fektettek be anyagilag, azaz régészetileg nem érzékelhető az érdeklődés irántuk, ez még nem jelenti azt, hogy ezeket a templomokat nem használták továbbra is. Az irodalmi forrásokból tudjuk, hogy ezek az épületek még mind léteztek, többé-kevésbé sértetlenül⁴⁶ álltak, sőt használták is őket.⁴⁷ A Forummal kapcsolatos legkésőbbi információ arról, hogy valamilyen akció folyt egy pogány kultuszhelyen, Procopius beszámolójában olvasható. A későbbi irodalmi források csupán az épületek fizikai tényét rögzítik.

Procopius beszámolója viszont bizonyítékként nem egyértelmű, mert nem a pogány vallásosság keretein belül előírt

pogány rítusnak állít emléket. Annyit azért megállapíthatunk belőle, hogy Procopius idejében, a 6. század közepén mind a pogány vallásosság, mind annak egyes elemei még tovább éltek, nemcsak az épületek fizikai képében, hanem az emberek fejében is: a makacs szentség tovább létezett a kollektív emlékezetben, a pogány vallás elemeihez kapcsolódó, még mindig létező ismeret formájában. Az emberek tudtak Ianus szentélyéről, annak szerepéről, valamint a nyitott és zárt ajtók ősi szokásáról. *Ad hoc* cselekedtek és együtt, mindegyikük az ősi pogány kultikus *modus operandi*t követve, amely része volt a kollektív tudatuknak.

A Forum Romanum szakrális topográfiájáról alkotott kép nagyon heterogén. Ez igaz mind az épületek fizikai megjelenésére, mind pedig a (feltételezett) szakrális és világi tevékenységekre a kultuszhelyeken belül vagy a környékükön. Rómán belül a Forum Romanumon sorakoznak a legsűrűbben szakrális épületek és kultuszhelyek, éppen ezért a tér vallási-szakrális jellege rendkívül intenzív. Ezt a hatást többek között olyan erős vizuális eszközök generálták, mint a monumentális templomok fizikai megjelenése vagy az ősi kultuszhelyek sűrű jelenléte szerte a téren.

A szakralitás nagy koncentrációját további elemek is fokozták, amelyek egyrészt felerősítették az épületek és kultuszhelyek üzenetét, másrészt pedig segítették értelmezésüket: ezek az elemek befolyásolták a nézőt és az arra járókat. Ott álltak a templomok, de rajtuk általában volt egy felirat is, amely az emberek fejébe is bevésődött. Ott álltak a templomok, de ezen kívül voltak rajtuk szobrászati díszítések is, például istenszobrok a tetőn vagy díszítő reliefek a frízeken, amelyek a nézőre vagy a járókelőre tett vizuális hatást erősítették. Azaz egy monumentális épületből sugárzó szakralitás eleve is intenzív jelenléte a kiegészítő elemek révén tovább fokozódott. Hogyha ezek az elemek, mint Divus Vespasianus templomán vagy a Vesta-templomon, kultikus eszközök ábrázolásának ismétlődő sorozatából álltak, a hatás még intenzívebb lehetett.

A szakralitás vagy a szakrális kisugárzás felerősítése képzetársítások és fogalmi társítások eszközein keresztül is működött: a kultuszszközök képéhez annyira sok és sokféle vallási képzet tapadt, hogy a templom frízének már pusztán látványa is felidézte magukat a rituális cselekedeteket. A szakralitás intenzitása elsősorban vizuálisan volt érzékelhető; a tudat és az ismeret pedig elvégezte a maradék munkát. Ez elsősorban az épületek egymáshoz való fizikai közelségének, valamint a templomok és kultuszhelyek sűrű elhelyezkedésének volt köszönhető, de a szakralitás az épületeken belüli és az épületek közötti sokféle összeköttetés miatt is érzékelhető volt vizuálisan, és tapintható a szó szoros értelmében is.

Még ha a 4. század vége után többé nem is folytatott tovább vallásgyakorlás, ezek az épületek és a hozzájuk kapcsolódó

szakralitás megmaradt a rituálék, a papok, az áldozatok pótszereként és emlékeztetőjeként. Ezek ugyan eltűnőben voltak, de virtuális módon így éltek tovább és vésődtek bele mélyen az emberek tudatába és a Forum topográfiájába.

A szentség tehát makacsul tartotta magát mindenütt. A közben, az oszlopok között, a betűkben és a szobrokban megörökítve, a hatalom akarata ellenére is. A szakralitás mindenütt kikerülhetetlenül jelen volt. A Forumot és ezzel együtt a tér adminisztrációs, jogi és politikai funkcióit és szerepét a városi és a közéletben körülvette, átítatta, eltelítette ez a szakralitás. Ezért amikor I. Theodosius megtiltotta⁴⁸ a kultuszgyakorlást, a rituálékat és a vallási tevékenységeket, rendelkezései mindezt nem tudták megváltoztatni. A tilalom ugyan hatással lehetett a vallási viselkedésre, de nem tudta megtisztítani a Forumot a makacs szentségtől. A szakralitás továbbra is ott volt az épületeken, az emlékművekben, az emberek tudatában, az utca kövén, az anyagi és elvont formákban egyaránt, makacsul tartotta magát, nem lehetett egyszerűen és egyik napról a másikra kikapni.

Ezért a Forum Romanumot a szentség a szakrális koncentrációja és sűrűsége miatt sokkal mélyebben itatta át, sokkal hosszabb ideig és másképp jellemezte, mint más területeket a városban; a szakralitás itt sokkal tovább kitért, mint máshol Rómában.

A Forum átalakulása lényegében négy lépésben történt. Az első szakasz a 4. század végéig tartott, ekkor a Forum funkciói és az épületek még minden szempontból érintetlenek voltak. Az épületekben rituális és kultikus események zajlottak, ezért újból és újból megújult és felfrissült szentségük. A második fázis a pogány vallás betiltását követte a 4. század végén, ezután a téren nem zajlott több nagyszabású akció, hivatalos formában sem. A templomok zárva maradtak, de a templomok ettől függetlenül még álltak. A szentség továbbra is érzékelhető maradt a szakrális épületek sűrű jelenlétében, a hozzájuk kötődő mellékes tartalmakban és az emberek tudatában.

A harmadik fázis az 5–6. századra vagy az ezt követő időszakra esik. Egyes épületek még álltak, mások már dűledeztek, néhány pedig egyszerűen összedőlt. A régi vallásosság megkopott, eltűnt. Ebben a harmadik fázisban egy új vallás új szentsége kerítette lassan és óvatosan birtokába a Forumot, eleinte csak ideiglenes akciókkal, a keresztény vallás körmeneteivel és rituáléival.

A negyedik és egyben utolsó fázisban az új szakralitás már állandó elemek⁴⁹ révén is kézzel foghatóvá vált: egyre több keresztény kultuszépület épült a Forum területén, olykor kifejezetten a pogány épületeken belül. Ekkorra a Forum arculata már végérvényesen megváltozott.

Jegyzetek

Jelen tanulmány előadás formájában elhangzott az Ókortudományi Társaság 2014. március 21-i felolvasóülésén. – Köszönöm Harsányi Eszternek a szöveg magyarra fordítását.

1 A Forum Romanum vizsgálatához a korábbi bibliográfiával: Coarelli 1983 és 1985; Purcell 1995; Tagliamonte 1995; Kőb

2000. A késő antik korhoz: Giuliani–Verduchi 1995; Bauer 1996; Bauer 2005; Machado 2006; Bauer 2011; Muth 2011; Coates-Stephens 2011. A császárforumokhoz: Meneghini 2008.

2 Chronogr. a. 354 chron. I p. 148: *His* (scil. Carino et Numeriano) *imperantibus* [...] *operae publicae arserunt senatum, forum Caesaris, basilicam Iuliam et Graecostadium* [...] („uralko-

- dásuk alatt középületek égtek le: a Senatus, Caesar foruma, a Basilica Iulia és a Graecostadium”); [...] *His* (scil. Diocletiano et Maximiano) *imperantibus multae operae publicae fabricatae sunt: Senatum, forum Caesaris, basilica Iulia* [...] („uralkodásuk alatt sok középületet [új] építettek: a Senatust, Caesar forumát, a Basilica Iuliát”). – Bauer 2011, 11, 7. kép.
- 3 A tetrarchia-kori építkezésekhez a Forumon: Coarelli 1999; Bauer 2005; Ziemssen 2007, 56–59; Ziemssen 2010; Bauer 2011, 7–25. Az oszlopsorokhoz és a Forum ezáltal kapott új irányításához: Bauer 1996, 21–26, 31–32, 42–43, 101–103; Coarelli 1999; Sande 2003; Bauer 2011.
- 4 Hölkeskamp 2001 (a késő antik kor nélkül).
- 5 Például gyűlések, a császár hivatalos programjai, diadalmenekek, vallási ünnepek (pl. a *Saturnalia* december 17-én, vagy a *transvectio equitum* július 15-én ült ünnepe szerepel a 354-es naptárban). Degrassi 1963, 483, 538–340). – Bauer 1996, 124–134; Köb 2000; Coates-Stephens 2011.
- 6 Ennek az építészeti homlokzatnak különösen erős, kulisszához hasonló vizuális hatása lehetett a Capitoliummal a háttérben, főként ha Coarelli (2010) rekonstrukciós javaslata helytálló, miszerint a Tabulariumon három templom állt, amelyek ezt a vizuális hatást még inkább felerősítették.
- 7 A Concordia-templomot Kr. e. 367-ben avatták fel. Két felújításáról tudunk: Kr. e. 121-ben és Augustus korában. Gasparri 1979; Ferroni 1993, 316–320 (irodalmi és epigráfiai emlékek); Köb 2000, 56–70.
- 8 Az ehhez kapcsolódó adatok listáját lásd Ferroni 1993, 318–319.
- 9 CIL VI. 90–94, 3675a, *in situ* a templom cellájában (Ferroni 1993, 317). – *A fratres Arvales* is a Concordia-templomnál (vagy a templomon belül) találtak (erre vonatkozóan lásd Ferroni 1993, 319).
- 10 Gasparri 1979: az összes építészeti töredék katalógusa és tárgyalása; von Mercklin 1962, 201–204, No. 494 (figurális oszlopfejek).
- 11 CIL VI. 89.
- 12 Vagy a keltezésre vonatkozólag érvelés nélkül. Pensabene 1984, 60 („...*dalla tipica formula che ricorre in essa*” [„tipikus szókapcsolat, amely a feliraton olvasható”]); 67, 6. jegyzet; Ferroni 1993, 319; Muth 2006, 448; Muth 2011, 269, Bauer 1996, 27, óvatosan fogalmazva, keltezés nélkül; viszont feltételezi, hogy vagy a 283-as tűzvész, vagy pedig a 410-es eseményekhez köthető pusztítások jöhetnek számításba a templom összedőlésének okaként – ez viszont, ahogy ezt Bauer maga is írja, valószínűtlen, mivel a feliraton az újjáépítés okaként a templom kora, régisége (*vetustas*) van megadva. Walser (1987, 94) a feliratot és az abban említett újjáépítést az Augustus-korra teszi. Gasparri (1979, 2) megemlíti, hogy a leletanyag alapján a templom egy tűzvészben megsérült vagy elpusztult, de hozzáteszi, hogy az esemény nem keltezhető. Bauer (2011, 10) szerint a felirat nem keltezhető.
- 13 Thomas–Witschel 1992, 143–147; Behrwald 2009, 49–53.
- 14 Az is lehetséges, hogy a felirat többet hirdet, mint amekkorára az építkezés tényleges nagysága volt. Ehhez az aspektushoz: Thomas–Witschel 1992; Fagan 1996.
- 15 Lásd még Coates-Stephens 2011, 388, 9. jegyzet. – A templom további sorsához a középkorban és később: Gasparri 1979, 2–10.
- 16 Az építkezés Titus alatt kezdődött, és Domitianus alatt fejeződött be: De Angeli 1999, 124. A templomhoz általánosságban: De Angeli 1992; De Angeli 1999; Köb 2000, 101–106.
- 17 Antoninus Pius és Faustina temploma ugyan szintén ezen a területen található, de marginális helyzetben, a Forum peremén, és szigorúan véve már nem a Regio VIII-ban.
- 18 Köb 2000, 101–106 (az ide vonatkozó adatok felsorolásával).
- 19 De Angeli 1999, 124–125.
- 20 CIL VI. 938: *Divo Vespasiano Augusto SPQR | imp p Caes Severus et Antoninus | Pii felic Augg restituer*. – Bár egyes késő antik források a templomot *templum Vespasiani et Titi* néven említik, eredetileg csak Vespasianusnak dedikálták.
- 21 De Angeli 1992, 159–163; Bauer 2011, 10.
- 22 *Urceus, aspergillum, patera, galerus, securis, malleus* és *culter*: De Angeli 1992, 93, 86–87. kép; uo. 139–148, ezen tárgyak és jelentésük tárgyalásával.
- 23 Az 1858-as helyreállításához, ennek problémáihoz és következményeihez az épület dokumentációját és további kutatását illetően: Nieddu 1986, 38–40.
- 24 CIL VI. 102.
- 25 PLRE I (Praetextatus); Longeiushez: Kahlos 2002, 91, 176. jegyzet.
- 26 Bauer 1996, 27 skk., a szükséges óvatossággal: „*Die Götterbilder dieser Halle wurden i. J. 367 vom Stadtpräfekten Vettius Agorius Praetextatus wiederaufgerichtet und der Kult in der alten Form wiederaufgenommen. Ob sich mit dieser Maßnahme auch Reparaturen an der Zwölfgötterportikus verbanden, ist nicht sicher zu bestimmen*” („A csarnok istenszobrai Kr. u. 367-ben a városi praefectus, Vettius Agorius Praetextatus helyreállította, és a kultusz visszakapta régi formáját. Hogy ezzel együtt magán a Porticuson is történt-e javítás, nem lehet biztosan megválaszolni”); vö. viszont uo. 75 és 136: a szerző itt az építkezéseket „újjaépítésként” említi. Pensabene 1984, 61; Kahlos 2002, 91–93; Muth 2006, 448; Muth 2011, 269, 11. jegyzet.
- 27 Von Mercklin 1962, 261–62 az oszlopfökhöz. Nieddu 1986, 46–48 két csoportba osztja az oszlopföket; vö. viszont Coarelli 2009. – Nieddu 1995, 10 az *opus latericium*hoz. Az egyik bélyeges téglala (CIL XV. 823, Traianus) a nyolcadik, legkisebb helyiségben került elő, amely egy erre az időre tehető esetleges beavatkozásra utalhat.
- 28 Azonban *aedes*nek sem. Azok a bizonyítékok, amelyek alapján az épületet az *aedes* elnevezéssel kapcsolták össze, túl gyengék: e szó csak egyszer szerepel: Varro: *De lingua Latina* VIII. 71, de arról nincs említés, hogy ez a szó a Forum ezen épületére vonatkozik: *cur appellant omnes aedem Deum Consentium et non Deorum Consentium?*; és hasonlóképpen Varro: *De re rustica* I. 1. 4: *duodecim deos consentis... urbanos quorum imagines ad forum aurate stant* – de, *nota bene*, ez esetben a szobrokat említi, és nem az épületet.
- 29 Coarelli 2009, 77–81 az építészeti elemekhez és a felirathoz, amelyek a 16. században kerültek elő. A négy felirathoz (CIL VI. 103): Hülsen 1888 és Coarelli 2009.
- 30 Az épület funkciójának kérdéséhez: Castagnoli 1964, 195; Pensabene 1984, 80; Palombi, 1993, 132; Coarelli, 2009, 79.
- 31 *A dei consentest* a 4. századi felirat egyértelműen említi, Varro is ír ugyanezen istenek csoportjáról a Forumon. Ezek alapján, valamint az istenek s helyük viszonylagos állandósága miatt a római világban igen valószínű, hogy valóban állt az épületben tizenkét szobor, amelyek a tizenkét *dei consentest* ábrázolták.
- 32 A felirat részletes tárgyalásához és a benne szereplő fogalmakhoz: Brugisser 2012.
- 33 Kahlos 2002, 93.
- 34 A gazdag epigráfiai emlékeknek köszönhetően jól ismerjük Praetextatus életét és pályafutását. Csupán ezen információk összességénél feltehetően, hogy Praetextatus valóban vallási indíttatásból is ápolta és tartotta fent ezt a kultuszt (és más kultuszokat): PLRE I (Praetextatus) a feliratok corpusához; Kahlos 2002.
- 35 A Saturnus-templomról általában: Coarelli 1983, 202–201; Pensabene 1984; Coarelli 1999, 234–236; Köb 2000, 70–83; a hozzá tartozó egyéb funkciókról: Köb 2000, 72, 272. jegyzet, 73–76; a *Saturnalia* ünnepéhez: Degrassi 1963, 538–540.
- 36 CIL VI. 937.
- 37 Az ión oszlopföket stílusuk alapján a késő antik korra lehet keltezni; ezeket valószínűleg külön ehhez az épülethez készítették.

- Ezekhez és keltezésükhöz: Pensabene 1984. A korábbi épületeket is ion oszlopok díszítették, ahogy ez az *anaglypho Traiani* ábrázolásából kiderül.
- 38 A kutatás megpróbálta ezt az időintervallumot 360 és 380 közé szűkíteni azzal érvelve, hogy ezt a két évtizedet a pogányok élénk építkezési tevékenysége jellemezte (Pensabene 1984, 61–63, 67, 151; Bauer 1996, 138, 222. jegyzet; Muth 2006, 448). A legtöbb, ebben az összefüggésben a késő antik helyreállításokra vagy újjáépítésekre vonatkozó adat vagy nem létezik, vagy nem igazolható.
- 39 A 4. század második felében a szenátusban jelentős számú keresztény feltételezhető, akik azonban feltehetően nem voltak többségben.
- 40 Salzman 1992 és 2002; Cameron 2011; Macrobiushoz: Cameron 1966.
- 41 Coarelli 1983, 89–97; Tortorici 1996; Bauer 1996, 37–38.
- 42 Ez egy travertinből épített talapzattól és egy felmenő téglafalazattól áll (méretei: 5 m × 6,5 m). Az építmény azonosítása a Ianus Geminus-szentéllyel nem biztos, de valószínű. Coarelli 1983, 89–97; Tortorici 1996, 93; lásd még LaBranche 1968, 94, 154 (No. 26), azonosítás nélkül, de utalással a késő antik korban történt beavatkozásokra.
- 43 Procopius: *De bello Gothico* I. 25. 19–25. Az esemény Kr. u. 537-ben történt. A Procopiusnál említett bronzablák nyomai régészeti-
leg is igazolhatók: a talapzat travertintömbjeiben látható mélyedések ezeknek a bronzabláknak a helyei lehettek.
- 44 ...tines tén palaian... doxan en nó echontes; így fordítva: „...akiknek a fejében a régi hiedelem fordult meg”.
- 45 Bauer 1996, 128; Bauer 2005, 59–61 a Procopiusnál leírt epizódot arra való törekvésként értelmezi, amely a dicsőséges múlthoz való csatlakozást kívánja helyreállítani („*das Kontinuum zu einer glorreichen Vergangenheit herzustellen*”). Bauerrel teljes mértékben egyet lehet abban érteni, hogy sem a Ianus-szentélynél lezajlott eseményben, sem pedig a (templom)épületek helyreállításában nem kell vallási összetűzést (*religiöse[n] Auseinandersetzung*) keresni. Abban viszont nincs igaza, hogy mind ebben, mind pedig egyéb eseményekben elutasít mindenféle vallási indítást. Lásd még Bauer 2005.
- 46 Ez igaz egyrészt a városkatalógusok által felsorolt épületekre, másrészt pedig Anonymus Einsidlensis sokkal későbbi írásában említett épületekre is.
- 47 Ez azokra az épületekre igaz, amelyeknek ünnepei a 354-es naptárban szerepelnek. Ha ebben az időszakban még megültek egy ünnepet, akkor joggal feltételezhető, hogy a hozzá kapcsolódó templom még állt, és használták.
- 48 *Codex Theodosianus*: 16. 10. 10 (391); 16. 10. 12 (392).
- 49 A Forumon épült első keresztény épületekhez és a keresztény templomok térhódításának dinamikájához a Forumon: Bauer 1996, 62–72; Salzman 1999.

Bibliográfia

Rövidítések

CIL: *Corpus inscriptionum Latinarum*

LTUR: Steinby, E. M. (szerk.): *Lexicon Topographicum Urbis Romae* 1–5. Roma, 1993–1999.

PBSR: *Papers of the British School at Rome*

PLRE: Jones, A. H. M. – Martindale, J. R. – Morris, J. (szerk.) *The Prosopography of the Late Roman Empire*. Cambridge, 1971–1992.

Szakirodalom

- Bauer, F. A. 1996. *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike. Untersuchungen zur Ausstattung des öffentlichen Raums in den spätantiken Städten Rom, Konstantinopel und Ephesos*. Mainz.
- Bauer, F. A. 2005. „In antiquam formam restitutus. Das Bewahren der Vergangenheit in der Spätantike am Beispiel des Forum Romanum”: V. Hoffmann – J. Schweizer – W. Wolters (szerk.): *Die Denkmalpflege vor der Denkmalpflege. Akten des Berner Kongresses 20. Juni bis 3. Juli 1999*. Bern, 39–61.
- Bauer, F. A. 2011. „Stadt ohne Kaiser. Rom im Zeitalter der Dyarchie und Tetrarchie (285–306 n. Chr.)”: T. Fuhrer (szerk.): *Rom und Mailand in der Spätantike. Repräsentation städtischer Räume in Literatur, Architektur und Kunst*. Berlin, 3–85.
- Behrwald, R. 2009. *Die Stadt als Museum? Die Wahrnehmung der Monumente Roms in der Spätantike*. Klio Beiheft N.F. 12. Berlin.
- Brugisser, P. 2012. „‘Sacro-saintes statues’. Prétexat et la restauration du portique des Dei consentes à Rome”: R. Behrwald – C. Witschel (szerk.): *Rom in der Spätantike. Historische Erinnerung im städtischen Raum*. Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien 51. Stuttgart, 331–356.
- Cameron, A. 1966. „The Date and Identity of Macrobius”: *The Journal of Roman Studies* 56, 25–36.
- Cameron, A. 2011. *The Last Pagans of Rome*. Oxford.
- Castagnoli, F. 1964. „Nota sulla topografia del Palatino e del Foro Romano”: *Archeologia Classica* 16, 173–199.
- Coarelli, F. 1983. *Il Foro Romano I: Periodo arcaico*. Roma.
- Coarelli, F. 1985. *Il Foro Romano II: Periodo repubblicano e augusteo*. Roma.
- Coarelli, F. 1999. „L’edilizia pubblica a Roma in età tetrarchica”: W. V. Harris (szerk.): *The Transformations of Urbs Roma in Late Antiquity*. *Journal of Roman Archaeology Suppl.* 33. Ann Arbor, 23–33.
- Coarelli, F. 2009. „I Flavi e Roma”: F. Coarelli (szerk.): *Divus Vespasianus. Il bimillenario dei Flavi. Catalogo della mostra (Roma, 27 marzo 2009–10 gennaio 2010)*. Milano, 68–97.
- Coarelli, F. 2010. „Substructio et tabularium”: *PBSR* 78, 107–132.
- Coates-Stephens, R. 2011. „The Forum Romanum in the Byzantine Period”: O. Brandt – P. Pergola (szerk.): *Marmoribus vestita. Miscellanea in onore di Federico Guidobaldi*. *Studi di Antichità Cristiana* 63. Città del Vaticano, 385–408.
- De Angeli, S. 1992. *Templum Divi Vespasiani*. *Lavori e studi di archeologia* 18. Roma.
- De Angeli, S. 1999. „Vespasianus, Divus, templum”: *LTUR* 4, 124–125.
- Degrassi, A. (szerk.) 1963. *Inscriptiones Italiae 13: Fasti et elogia. Fasciculus 2: Fasti anni Numanii et Iuliani, accedunt ferialia, menologia rustica, paraepigramata*. Roma.
- Fagan, G. G. 1996. „The Reliability of Roman Rebuilding Inscriptions”: *PBSR* 64, 81–93.
- Ferroni, A. M. 1993. „Concordia, aedes”: *LTUR* 1, 316–320.
- Freyberger, K. S. 2009. *Das Forum Romanum*. Mainz.
- Gasparri, C. 1979. *Aedes Concordiae Augustae I*. *Monumenti Romani* 8. Roma.
- Giuliani, C. F. – Verduchi, P. 1995. „Forum Romanum (età tarda)”: *LTUR* 2, 342–343.
- Hölkeskamp, K. J. 2001. „Capitol, Comitium und Forum. Öffentliche Räume, sakrale Topographie und Erinnerungslandschaften in der

- römischen Republik“: S. Faller (szerk.): *Studien zu antiken Identitäten*. Würzburg, 97–132.
- Hülse, C. 1888. „Il sito e le iscrizioni della schola Xantha sul Foro Romano“: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 3, 208–232.
- Kahlos, M. 2002. *Vettius Agorius Praetextatus: a Senatorial Life in between*. Acta Instituti Romani Finlandiae 26. Roma.
- Köb, I. 2000. *Rom: ein Stadtzentrum im Wandel. Untersuchungen zur Funktion und Nutzung des Forum Romanum und der Kaiserfora in der Kaiserzeit*. Hamburg.
- LaBranche, C. L. 1968. *Roma nobilis: The Public Architecture of Rome, 330-476*. Diss. Northwestern University.
- Machado, C. 2006. „Building the Past. Monuments and Memory in the Forum Romanum“: W. Bowden – A. Gutteridge – C. Machado (szerk.): *Social and Political Life in Late Antiquity*. Late Antique Archeology 1. Leiden, 157–192.
- Meneghini, R. 2008. „Le trasformazioni dei Fori Imperiali nella tarda antichità“: *Bollettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 109, 145–160.
- von Mercklin, E. 1962. *Antike Figuralkapitelle*. Berlin.
- Muth, S. 2006. „Rom in der Spätantike – die Stadt als Erinnerungslandschaft“: K.-J. Hölkeskamp – E. Stein-Hölkeskamp (szerk.): *Erinnerungsorte in der Antike. Die römische Welt*. München, 438–456.
- Muth, S. 2011. „Der Dialog von Gegenwart und Vergangenheit am Forum Romanum, oder: wie spätantik ist das spätantike Forum?“: T. Fuhrer (szerk.): *Rom und Mailand in der Spätantike. Repräsentation städtischer Räume in Literatur, Architektur und Kunst*. Berlin, 263–282.
- Nieddu, G. 1986. „Il portico degli dei consenti“: *Bollettino d'arte* 37–38, 37–52.
- Nieddu, G. 1995. „Dei consentes, aedes“: *LTUR* 2, 9–10.
- Palombi, D. 1993. „Atria septem“: *LTUR* 1, 132.
- Pensabene, P. 1984. *Tempio di Saturno. Architettura e decorazione*. Lavori e studi di archeologia 5. Roma.
- Purcell, N. 1995a. „Forum Romanum (the Republican Period)“: *LTUR* 2, 325–336.
- Purcell, N. 1995b. „Forum Romanum (the Imperial Period)“: *LTUR* 2, 336–342.
- Salzman, M. R. 1992. „How the West Was Won: The Christianization of the Roman Aristocracy in the Years after Constantine“: C. Deroux (szerk.): *Studies in Latin Literature and Roman History* 6. Collection Latomus 217. Bruxelles, 451–479.
- Salzman, M. R. 1999. „The Christianization of Sacred Time and Sacred Space“: W. V. Harris (szerk.): *The Transformations of Urbs Roma in Late Antiquity*. Journal of Roman Archaeology Suppl. 33. Ann Arbor, 123–134.
- Salzman, M. R. 2002. *The Making of a Christian Aristocracy. Social and Religious Change in the Western Roman Empire*. Cambridge.
- Sande, S. 2003. „Old and New in Old and New Rome“: *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* 17, 101–114.
- Tagliamonte, G. 1995. „Forum Romanum (fino alla prima età repubblicana)“: *LTUR* 2, 313–325.
- Thomas, E. – Witschel, C. 1992. „Constructing Reconstruction: Claim and Reality of Roman Rebuilding Inscriptions from the Latin West“: *PBSR* 60, 135–177.
- Tortorici, E. 1996. „Ianus, Geminus, aedes“: *LTUR* 3, 92–93.
- Walser, G. 1987. *Die Einsiedler Inschriftensammlung und der Pilgerführer durch Rom (Codex Einsidlensis 326)*. Historia ES 53. Stuttgart.
- Ziemssen, H. 2007. „Maxentius und Rom. Das neue Bild der ewigen Stadt“: H. Leppin – H. Ziemssen (szerk.): *Maxentius. Der letzte Kaiser in Rom*. Mainz, 35–122.
- Ziemssen, H. 2010. „Roma auctrix Augusti. Das Stadtzentrum Roms unter Kaiser Maxentius“: N. Burkhardt – R. H. W. Stichel (szerk.): *Die antike Stadt im Umbruch. Kolloquium Darmstadt 2006*. Wiesbaden, 16–27.